

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА МОДИФІКАЦІЯ НАЗВ АРХІТЕКТУРИ ПЛАВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

У статті розглянуто семантичні особливості лексичної групи на позначення плавальних споруд в українській та польській мовах.

Ключові слова: українська мова, польська мова, лексика, семантика, ЛСГ.

Summary

In the article, the semantical peculiarities of the lexical group to mean the floating means in Ukrainian and Polish languages are considered.

Key words: Ukrainian language, Polish language, lexics, semantics, LSG

Дослідження лексичної номінації як динамічного процесу, органічної і взаємодоповнюваної єдності біолого-фізіологічного і соціально-прагматичного аспектів, обумовлюється пошуками універсального й ідіоетнічного у слов'янських мовах. Слід припустити, що процес творення лексем (зокрема спеціальних назв архітектури плавальних споруд) залежить від наслідків психофізіологічної обробки об'єктивного світу носіями мови, їх емпіричного досвіду. Отже, первинне означування безпосередньо пов'язане з відображенням елементів об'єктивного світу. Встановлення відношень позначального і позначуваного між спеціальним об'єктом і мовною одиницею відбувається внаслідок практичної і духовної діяльності мовців, їх загальних знань про конкретний фрагмент світу в цю історичну епоху.

Оскільки будь-яка номінація є передусім лінгвістичною технікою, яка має ментальну основу, вона втілюється в різних умовах, по-різному членує оточуючий людину світ [6:158-159]. Своєрідність процесів номінації архітектури реалій плавзасобів в українській і польській мовах обумовлюється як зовнішньомовними (мовною політикою, соціальними і національно-культурними традиціями, практичним досвідом в галузі водного господарства), так і внутрішньомовними причинами (відмінностями у мовних системах).

Слов'яни здавна будували на річках і озерах водні споруди [4:19]. У східних слов'ян протягом VI — IX ст. значну роль відіграє "Путь із варяг у греки", описаний в Іпатіївському літописі. У XVI — XVII вв. розбудовується легкий козацький флот для опа-

нування берегів Чорного та Азовського морів [5:26;3:249]. Специфіка українських запорізьких плавальних споруд (чайок) полягала у тому, що вони були розраховані на систему плавання “рікаморе”.

На відміну від чорноморської зони, клімат північно-балтійської судноплавної зони (Гданське і Західне Помор'я) рідко створював сприятливі умови для мореплавства, що обумовило специфіку архітектури плавальних споруд у цьому регіоні. У серед. I тис. н.е. приморські західні слов'яни опановують складну техніку будівництва клепаних човнів для плавання у відкритому морі [9:22,162].

У процесі соціально-історичного досвіду відбувається абстрактне узагальнення конструктивних особливостей судноплавних реалій за допомогою формування понять про них і надання цим поняттям мовних знаків.

Староукраїнський судноплавний лексикон оформлювався на основі слов'янської річкоплавної лексики з паралельними незначними скандинавськими і сильними болгарсько-македонськими й греко-візантійськими впливами. Відчуженість його від сучасної субмови водного господарства, насиченої іншомовними запозиченнями (передусім голландизмами й англізмами), на думку О.Горбача, пов'язана з недостатнім вивченням лексики українських говірок і відтісненням наших предків кочовниками від морських берегів [1:14].

Лексика водного господарства польської мови, вперше зафіксована у документах XVII — XVIII ст., нагадувала фахово-ремісницький прошарок, що “протягом усієї середньопольської доби є властиве говірковому, яку обтяжували іноземні слова, головним чином, німецькі” [7:127-128]. Специфічна ситуація польської вербальної системи водного господарства полягала у тому, що її розбудова порівняно з іншими спеціальними підмовами спізнювалась: наукове опрацювання судноплавної лексики починається з 1927 р. у зв'язку з діяльністю Термінологічної комісії при Морській і Річковій Лізі [8:8-9].

Об'єктивний чинник — контактування мов — призводить до того, що в лексико-семантичній мікросистемі назв архітектури плавальних засобів української й польської мов більшість непо-

хідних лексем є запозиченими, немотивованими, хоч свідомо термінологічна політика, орієнтована на національномовні ресурси, сприяла заміні певної частини запозичених лексем в польській мові на консубстанційні спеціальні назви (*iebro* “шпангоут”, *dybu* “езельгофт”, *odbijacz* “кранець” і ін.).

Назви архітектури плавальних споруд (корпусу судна, рангоуту, такелажу, вітрил) в українській і польській мовах належать до лексем із предметно-речовою семантикою, яка містить елементи емпіричного сприйняття реалій, передусім просторового і зорового. Крім того, репрезентація значення розглядуваних об’єктів може відбуватися на основі уявлень за їх основною функцією. Аналізовані мікросистеми являють складну організацію номінативних засобів, які поєднують основні і додаткові маркуючі ознаки. Напр., для назв набору корабельного корпусу релевантною є опозиція “поздовжній (*палуба — rokiad, флор — dennik*): поперечний” (*ватерлінія — wodnica, водонепроникнена поперечна перегородка — grody wodoszczelna poprzeczna*).

Об’єктивні ознаки реалій (семи “видова деталь корпусу плавної споруди” і “місце її знаходження”) відображені в опозиціях “передній (*форштевень / ніс — stewa dziobowa*): задній” (*актерштевень — stewa rufowa*), доповнені семою “середній” (*мідельвейс — rokiadnicasrodkowa / rybka*); “верхній (*верхня палуба — rokiad gurny*): нижній” (*нижня палуба — rokiad dolny*); “правий” (*правий борт — prawa burta / sterburta*): лівий” (*лівий борт — lewa burta / bakburta*).

Наявність семантичних дублетів (більш характерна для польської вербальної водногосподарської системи) спричиняє їх семантичний перерозклад із відповідними змінами в структурній організації, сфері функціонування, частотності вживання. Напр., слово *kasztel* (з лат. *castellum*) позначало надбудову як в носовій, так і в кормовій частині верхньої палуби плавальних споруд, які принципово не відрізнялися між собою [WSJP t.3:608]. У зв’язку з подальшою класифікаційно-пізнавальною діяльністю людини, прогресом у судноплавній галузі виникає необхідність розрізнення надбудов носової і кормової частин плавальних засобів: *нівбак — dziobywka / nadbudywka dziobowa* і *нів’юм — rufywka / nadbudywka rufowa*. Поступово слово *kasztel* починає вживатися для

позначення надбудов переважно вітрильників, *nadbudywka / nadbudowa / pokiaduwka* — для позначення надбудов металевих плавальних споруд.

Чіткість в організації мікропарадигми простежується в назвах рангоуту (сукупність надпалубних частин суднового устаткування), лексико-семантичні моделі яких відображають опозиції “рухомий (*bugunput — bukszpryt / dziobak*): нерухомий” (*pej — reja*); “передній (*fok — fok, фор — for*): задній” (*бізань — bezan*), доповнені семою “середній” (*grot — grot*). Гіперонім цієї мікропарадигми *щогла (maszt)* містить у семантиці такі релевантні семи, як “основний”, “високий”, опозиції “вертикальний: горизонтальний”, “дерев’яний: металевий”, “суцільний: несущільний” та додаткові семи, що вказують на функцію цієї реалії (“сигнальний”, “радіолокаційний”, “аварійний”).

Інакше організована мікропарадигма назв на позначення вітрильності судна, у якій основну роль відіграє опозиція за формою представлення цієї реалії: “прямий (*шпринтов — rozprza*): непрямої (косий або трикутний)” (*латинське вітрило — iacicskie oīaglowanie*), що доповнюється семою “змішаний тип вітрильного оснащення” (на вітрильниках типу шхуна-бриг, шхуна-барк).

Серед назв такелажу (сукупність снастей на судні) центральне місце займає гіперонім *трос (lina)* та його гіпоніми з релевантними семами, які вказують на функціональне призначення і форму (матеріал, товщину, довжину) цих реалій: “рухомий (*шкот — szot / szkot*): нерухомий” (*ванти — wanty*), що доповнюються семою “напіврухомий” (*бакштаг “снасті, що підтримують збоку і ззаду щогли, димові труби” — baksztag*); “товстий (за 25 мм) (*трос, канат — lina*) з додатковими семами “міцний”, “дуже міцний” (*надлина, геркулес*): тонкий” (*линва, мотузка — linka*); “з рослинних волокон” (*конопляний трос — lina konopna*): зі штучних волокон” (*капроновий трос — lina kapronowa*), що доповнюються семою “сталевий” (*сталевий трос — lina stalowa / stalywka*); “довгий (*причальний канат — rzutka*): короткий” (*сезень “коротка мотузка для тимчасового прив’язування частин суднового оснащення” — sejzing*).

Унаслідок вторинної номінації лексем загальнонародного фонду в українській і польській мовах, зумовленій варіативністю мови в часі і просторі, спеціальні реалії можуть отримати ще одну на-

зву, семантика якої пов'язана з емоціональним сприйняттям об'єкта довкілля. Регулярна метонімічна номінація заснована на залежності вторинних назв від прагматичних чинників, пор.: лексико-семантичні моделі: “частина” > “ціле” (*баласт* — *balast* “вантаж, що поліпшує мореплавні якості судна” > “резервуар у зовнішній частині корпусу підводного човна”), “ціле” > “частина” (*galion* “заст. вітрильник” і “прикраса в носовій частині дерев'яних вітрильників”), “власна назва > предмет” (*herkules* “римське ім'я Геракла” > “трос”), “процес > результат” (*сточина* “горизонтальний брус за кормою яхти” — *splot / wystrzai*) і ін. Підкреслимо, що метонімічні транспозиції не завжди призводять до спільних результатів у межах ЛСВ.

Навпаки, для метафоричної номінації, зумовленої прагматичними і біолого-фізіологічними чинниками, характерна спільність відношень у межах семантичного обсягу назви і між окремими одиницями ЛСГ. Перенесення значення виступає тут як концентрація предметних зв'язків назви, і виявляється у таких основних лексико-семантичних моделях, як “предмет > предмет”, “процес > предмет”. Пізнавши себе, людина стала використовувати біолого-фізіологічні знання для формування понять про навколишню дійсність (форму, простір, число, міру). Антропоцентризм як визначальний принцип структурної організації мови (у тому числі часткової моделі “людина — водний простір”) у кожному структурному рівні матеріалізувався по-різному; лексико-семантичному рівню властиві не лише реліктові наслідки антропоцентризму, а й прадавні моделі їх продукування [2:57-58,59]. Характерною властивістю семантики назв архітектури плавальних споруд спільнослов'янського походження є те, що при їх метафоризації протягом цілого ряду епох (від спільнослов'янської до сучасної) активно діють такі семантичні теми, як “форма”, “місце розташування”, “функція” [5:67].

Слід підкреслити особливу роль у формуванні вторинних спеціальних назв вербальної водногосподарської системи універсальної ключової метафори “корабель — жива істота” (людина або тварина). Вона породжує ряд часткових метафор, які у слов'янських мовах представлені такими способами лінгвістичного кодування, як антропоморфізми, предметоморфізми, зооморфізми, орнітоморфізми.

Теми “місце розташування”, “форма” є спільними при вторинній номінації в староукраїнській і середньопольській мовах, оскільки у процесі емпіричного досвіду для людини найбільше значення мають органи зору, пор.: *нос, чело, передний корг* — *giowa, przednia sztaba, przodek, przednia (przedniejsza) czmъjiodzi, pirwa czmъjiodzi, pierwsza poiowica, przednia strona* (передня частина плавальної споруди); *корма* — *tyi, рождѣцъ, рождек* (задня частина плавальної споруди) [9:78-80].

У семантичній структурі ЛСГ архітектура плавальних споруд в сучасній українській і польській мовах збереглися антропоморфізми, що актуалізують семантичну тему “форма” як ознаку найменування. Найбільш стереотипною є “кругла”, “пряма” (*кормова скула* — *obio, стернове ребро, zebro “шпангоут”*) або нестандартна форма (*жзук “різновид сигнального прапора”*).

Синкретичні значення спостерігаємо при комбінації семантичних тем “форма”, “місце розташування” (лексико-семантична модель “предмет (частина тіла людини) > предмет (частина водної споруди)”: *корпус судна* — *szkielet, ніс* — *nos, czoio, broda, giowa, rusk* (“гостро закінчений перед судна”), *bok “борт судна”, стернова п’ятка, пікта masztu* (“нижній кінець щогли”), *щока* — *policzek (bloku, masztu), буксирувальне вухо* — *ucho* [MLM:289;PY НТ:806].

Предметоморфізми (назви предметів із близького оточення людини) і зооморфізми характерні для мікрогрупи назв архітектури плавальних засобів польської мови. У цих лексемах активізуються семантичні теми “форма” (*poduszka* “легар, основа суднового човна”, *kosz* “марс”), “функція” (*wrota burtowe* “порти”) [MLM:165,230;SWO:292;CIC:92]. В основі вторинних уявлень про реалію можуть відобразитися різнопланові семантичні теми: “форма” і “функція”: *zka* “каш. діал. брудна вода в студні”, “ляло”, *jarzmo (masztu)* “степ”.

Гносеологічно важливими для сприйняття розглядуваного фрагменту дійсності в польській мові є не тільки антропоморфні образи як ототожнення людини і плавальних споруд — наслідків господарчої діяльності людей — а й орнітоморфні образи. У польських мариністичних творах рух вітрильників часто порівнювався з льотом птахів, вітрила — з крилами птахів, що, очевидно, сприяло закріпленню в польській підмові водного господарства

орнітоморфізмів. Зокрема, метафорична (подібність місця розташування, форми) та метонімічна транспозиції (просторова суміжність: один предмет знаходиться біля іншого) обумовили синкретизм семантики лексеми *dziyb* (словотвірний дериват від *dziubaж* з XVIII ст.) “передня частина водної споруди”, яка поступово витіснила всі інші дублетні назви [Br :467;SEJP Siaw t.1:205]. Пор. також: *skrzydio* “поет. вітрило” з мовлення польських плотарів, хорв. *krilo* “вітрило”; центральною виступає потенційна сема “летіти”, пов’язана з біолого-фізіологічним (анімаційним) сприйняттям вітрила як крила птаха.

Як бачимо, мотиватори дублетних назв тих самих реалій (частин плавальних споруд) в українській і польській мовах можуть не збігатися: *орма* “задня частина судна, човна; діал. весло, руль, кермо” (з 1150 р.) з псл. *кѣгта “орма; стернове весло”, іє. *(s)ker “різати”, псл. *кѣгтъ / *кѣгта “їжа”, ст.-сл. крьма?, укр. корм; очевидно, назва утворилася внаслідок вторинної номінації (лексико-семантична модель “процес (годування) ? предмет (задня частина плавальної споруди, де знаходилося кормове весло)”; *кормило* / керма заст., поет. “весло або кормове стерно, за допомогою якого керують судном, човном” [ЭССЯ вып.13:220;ЕСУМ т.3:28-29]. У польській мові назва праслов’янського походження не отримала розповсюдження, у цьому значенні вживається немотивована лексема *tuła* (гол. > нім.) (з XVI ст.).

Варто взяти до уваги випадки прихованої вторинної номінації, коли кільком чи одному вербальному знаку в українській мові відповідає кілька назв у польській і навпаки: *форштевень* / *ніс* — *dziyb*, *бак* — *dziyb* / *kasztel*. Крім того, один вербальний знак може одночасно функціонувати в широкому і вузькому значенні: *burta* “судно”; “бокова стінка судна” [8:208;10:14].

Лексико-семантичні трансформації номінативних засобів призводять до універсальних процесів генералізації (*кінгстон* — *kingston* “прізвище винахідника, англійського вченого Кінгстона”, “забортний клапан у підводній частині судна”), спеціалізації (*корабельний набір* — *szkielet*, *корпус* (плавальної споруди) — *kadiub*) або десемантизації розглядуваних назв [ЕУМ:386]. Мовний консерватизм може стати причиною того, що реалія змінюється, а її назва знаходиться у межах семантично модифікованого значення

(палуба “суцільне непроникнене горизонтальне перекриття в корпусі або надбудові судна” — *pokiad*; первинне значення “луб’яний поміст”).

Як показує аналіз, у процесі лексико-семантичної модифікації назв архітектури плавальних споруд в українській і польській мовах виявляються дві тенденції: до збереження (збільшення) національних ресурсів, мотивованих назв, і до інтернаціоналізації словникового складу, використання немотивованих одиниць, що зумовлене позамовною специфікою субмови водного господарства. Спільні номінативні ознаки пов’язані з психофізіологічним відображенням людиною навколишнього світу, міфологічним мисленням давніх людей, у якому головну роль відігравали антропоморфні і зооморфні образи. Ідіоетнічна спрямованість трансформованих назв в українській і польській мовах визначається впливом культурних і науково-технічних традицій, соціально-історичним досвідом, в ході якого формуються нові поняття про властивості, функції позначуваних номінативними знаками реалій, певне ставлення носіїв мови до позначуваних об’єктів вичленованого фрагменту дійсності, пізнаних перцептивно і когнітивно.

1. **Горбач О.** Українська морська й судноплавна термінологія // Горбач О. Лексикографія і лексикологія: Зібрані статті. — Мюнхен, 1992.
2. **Гриценко П.Ю.** Моделювання системи діалектної лексики. — К., 1984.
3. **Пешак М.М.** Розвиток давньоукраїнського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994.
4. **Півторак Г.П.** Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”. — К., 2001.
5. **Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М.** Етимологія української мови. — К., 2002.
6. **Brocki Z., Morze** na oku. Historyjek z życia terminów morskich zbiorok drugi.- Gdynia, 1964.
7. **Klemensiewicz Z.**, Historia języka polskiego. — Warszawa, 1961.
8. **Juczyski E.**, Polska terminologia morska I połowy XX wieku. Nazwy czkńci jednostki pływajęcej // Zeszyty naukowe. Rozprawy i monografie. — Gdansk 1987. — № 95.
9. **Ыльскі К.**, Siowianie zachodni na Baityku w VII — XVIII w., red. E.Kochanowska. — Gdansk, 1969.
10. **Їukowska I.**, “Merkuriusz Polski” jako urydio wiedzy o siedemnastowiecznym polskim siownictwie morskim// “Nautologia”, 1987. — №1.

Список скорочень

- ЕУМ** — “Українська мова”. Енциклопедія. — К., 2000.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.
- РУ НТ** — Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. — К., 1998.
- СІС** — Словник іншомовних слів. — вид. 2, випр. і доп. — К., 1985.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — Вып.1-17. — М., 1974-1990.
- Br** — Brückner A., Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa 1970.
- MLM** — Grajewski I., Wyjicki J., Mały leksykon morski. — Warszawa, 1981.
- SEJP** Siaw-Siawski F., Słownik etymologiczny języka polskiego, t.1-5. — Kraków, 1952-1982.
- SJP** — Słownik języka polskiego, red. M.Szymczak, t.1-3. — Warszawa, 1998.
- SWO** — Słownik wyrazów obcych, wyd. popraw. i uzupeł. — Warszawa, 1991.
- WSJP** — Słownik języka polskiego, red. W.Doroszewski, t.1- 11. — Warszawa, 1958-1968.

О. М. Образцова

УНІВЕРСАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ В РЕФЕРЕНТНІЙ СЕМАНТИЦІ “НОМІНАТИВНИХ” РЕЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Резюме

На основі зіставлення лексико-семантичних та граматичних властивостей обов'язкових членів “номінативного” простого речення в українській, російській та англійській мовах виявлено їх референтну семантику як співвіднесеність із процесом-невідношенням — атрибуцією / ідентифікацією — незмінним станом /зміною стану

Ключові слова: референт, українська мова, англійська мова, російська мова, атрибуція.

Summary

Referential semantics of the nominative simple sentence in Ukrainian, Russian and English is revealed through the semantic and grammatical analyses of the respective obligatory sentence elements

Key words: referent, Ukrainian language, English language, Russian language, attribution.

Питання семантики мовних одиниць домінують в лінгвістичних студіях вже понад чверть віку. Від з'ясування структури значення слова інтерес дослідників змістився до вивчення змістовної